

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОПРОЕКТНОЇ РОБОТИ ПРИ ФОРМУВАННІ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF LEGISLATIVE ACTIVITY ON FORMATION OF NEW CRIMINAL LEGISLATION IN UKRAINE

Полянський Є.Ю., д.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Бойченко В.П., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінального права

Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена питанням антропологічного аналізу законопроектної роботи при формуванні нового кримінального законодавства України. Зазначено, що основні завдання антропологічного аналізу законопроектної діяльності пов'язані із: отриманням на основі проведення антропологічного аналізу емпіричних даних про правові умови життєдіяльності людини і організацій, що можуть вплинути на сутність регуляції проблеми; визначення «розривів», найбільш гострих проблем, неефективних методів правового регулювання відносин між людьми (суб'єктами права), модель якого міститься у запропонованому тексті; визначення найбільш перспективних методів правової регламентації з точки зору комфортності виконання людьми правових команд. Вказано, що техніка аналітичної роботи в рамках юридико-антропологічного аналізу моральності пов'язана із визначенням цілей правового регулювання, сфер антропологічного інтересу різних учасників кримінально-правових відносин, статусу учасників, прогнозованого стану суспільства в результаті застосування акту, доступність правової заборони для правопорушника та правозастосувача, обізнаність нею потерпілого; здатність мотивації та профілактичного впливу; коректність і логіка регламентування заборони з точки зору її реалізації громадянами; формування соціально значущих установок; вивчення правової поведінки та дискреційних повноважень учасників правовідносин у процесі правореалізації; забезпечення та непротивірччя міжнародно визнаним та конституційним соціальним свободам, правам та гарантіям особистості; з'ясування суб'єктивних оцінок кримінально-правової норми з точки зору правозастосувачів та інших учасників кримінальних правовідносин. Зроблено висновок, що одним із загальних критеріїв антропологічного аналізу правового тексту є ступінь створюваних нормами права об'єктивно сприятливих умов виконання людиною вимог юридичних приписів. Суть його (крім уже зазначених вище особливостей) зводиться до з'ясування того, наскільки норми права формують позитивні цінності, сприяють правовому характеру діяльності людини.

Ключові слова: моральність, суспільна мораль, кримінальні правопорушення проти суспільної моралі, антропологічний підхід.

The article deals with issues of anthropological analysis of legislative activity on formation of new criminal legislation of Ukraine. It is noted that the main tasks of the anthropological analysis of legislative activity are related to: obtaining, on the basis of anthropological analysis, empirical data on the legal conditions of the life of a person and organizations that can affect the essence of the regulation of the problem; definition of "gaps", the most acute problems, ineffective methods of legal regulation of relations between people (actors of law), the model of which is contained in the proposed text; determination of the most promising methods of legal regulation from the point of view of the comfort of the execution of legal commands by people. It is indicated that the technique of analytical work within the framework of the legal and anthropological analysis of morality is associated with the definition of the goals of legal regulation, the areas of anthropological interest of various participants in criminal law relations, the status of participants, the predicted state of society as a result of the application of the act, the availability of a legal ban for the offender and the law enforcer, awareness of a victim; ability of motivation and preventive influence; the correctness and logic of the regulation of the ban in terms of its implementation by citizens; formation of socially significant attitudes; study of legal behavior and discretionary powers of participants in legal relations in the process of law enforcement; ensuring compliance with internationally recognized and constitutional social freedoms, rights and guarantees of an individual; clarification of subjective assessments of the criminal law rule from the point of view of both law enforcers and other participants of criminal legal relations. It is concluded that the degree of objectively favorable conditions created by the rules of law for a person to fulfill the requirements of legal prescriptions is one of the general criteria for the anthropological analysis of a legal text. Its essence (except for the features already noted above) comes down to finding out how the rules of law form positive values, contribute to the legal nature of human activity.

Key words: morality, public morality, criminal offences against public morality, anthropological approach.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р., суспільна мораль - це система етичних цінностей, правил і норм поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних надбань, уявлень про добро, совість, гідність, свободу, відповідальність, громадський обов'язок, толерантність, спрямованих на творчу самореалізацію особи в усіх сферах життя.

Захист суспільної моралі полягає у здійсненні діяльності органами державної влади і місцевого самоврядування, у тому числі за участю громадських організацій, спрямованої на попередження і недопущення розповсюдження продукції та показу видовищних заходів, які завдають шкоди суспільній моралі, а саме: недопущення пропаганди расової і національної ворожнечі, фашизму, неофашизму, українофобії, ксенофобії, антисемітизму, нетерпимості та насильства, образи нації чи особи за національною ознакою тощо, а також у здійсненні регулювання обігу продукції сексуального та еротичного характеру, продукції, що

містить елементи насильства та жорстокості, показу видовищних заходів еротичного характеру з метою уникнення їх доступності неповнолітнім [1].

Захист суспільної моралі полягає також у відродженні духовних цінностей Українського народу, захисті та примноженні культурного надбання, збереженні національної та культурної спадщини, підтримці розвитку культури і мистецтва, що в кінцевому підсумку інтегрується у створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальна проблематика кримінально-правової охорони моральності досліджувалася в працях таких учених, як: П. П. Андрушко, В.Т. Дзюба, О.В. Козаченко, Л.С. Кучанська, В.М. Куц, А.В. Ландіна, І.П. Лановенко, В.І. Меркулова, Г.І. Піщенко, Є.Л. Стрельцов, В.О. Туляков, В.І. Тютюгін, С.С. Яценко та ін.

Виклад основного матеріалу. Дослідниками у галузі загальнотеоретичної юриспруденції встановлено пере-

думови та детермінанти необхідності правового регулювання захисту суспільної моралі в сучасній Україні. До них віднесено:

1) специфіка пострадянської моральної свідомості, що притаманна старшому поколінню громадян України та, відповідно, особливостями правової системи радянських часів;

2) нехтування громадянами етичними нормами, традиційними моральними та духовними цінностями, що історично сформувалися в суспільстві;

3) залежність моральних цінностей суспільства від домінуючих соціально-економічних чинників, зокрема, зміни форм власності та господарювання, способів розподілу суспільних благ, соціального розшарування, непередуманої гуманітарної політики і не визначеності держави у сфері інформації та інформаційної безпеки, зосередженості освіти на навчальній функції і нехтуванні виховною функцією, що деформує моральні засади суспільного життя;

4) стан моральності суспільства, зокрема підростаючого покоління українців, яке формується на перехресті національних традицій та єдиного інформаційного простору [1; 2].

Розвиваючи питання динаміки захисту, М.П. Недюха до головних тенденцій динаміки суспільної моралі в контексті розвитку українського суспільства на сучасному етапі відносить:

1) посилення нормативної «ваги» суспільної моралі у правотворчості і правозастосуванні, реального впливу суспільної моралі на правовідносини, з метою уникнення конфліктних ситуацій у суспільстві або мінімізації їх негативних проявів та наслідків;

2) актуалізація її як автономного соціально- правового феномену, що об'єктивно пов'язується з відображенням цінностей та морально-етичних настанов суспільства;

3) зрозумілість і доступність вимог суспільної моралі яка своєрідно вбирає в себе як традиційні суспільні цінності, так і нові елементи, синкретично поєднує консервативно-традиційні, модерні та постмодерні елементи суспільної моралі;

4) позиціонування та конструювання засобами суспільної моралі соціального і правового просторів; сприяння засобами морального впливу і регулювання процесів утвердженню України як демократичної і правової держави;

5) подальша інституціалізація та кодифікація суспільної моралі правовими та корпоративно-правовими засобами (від спеціального законодавства про захист суспільної моралі до прийняття різноманітних етичних актів для державних службовців, народних депутатів України, адвокатів, нотаріусів, прокурорів, суддів тощо) [3].

Т.О. Грицай, відповідно, пропонує під захистом суспільної моралі розуміти «засновану на системі нормативно-правових актів діяльність уповноважених суб'єктів права, здійснювану в різних формах, за допомогою різних правових засобів, спрямовану на усунення перешкод у реалізації вимог, принципів і норм суспільної моралі з метою досягнення стану її повної правової захищеності [4, С. 59].

Захист суспільної моралі характеризується такими рисами:

є необхідним складником забезпечення дієвості, реальності та ефективності принципів і норм суспільної моралі в суспільному житті, на рівні повсякденних індивідуальних, групових і загальносоціальних практик;

відображає суспільне благо та слугує відповідному публічному інтересу;

включає в себе комплекс норм права, що поєднуються у відповідний міжгалузевий правовий інститут (має правовий характер);

має вольовий, державно-владний характер, що може поєднуватися із заходами самозахисту суспільної моралі

з боку громадських організацій, інших неурядових суб'єктів суспільних відносин;

реалізується через особливу юридичну діяльність компетентних органів влади, що має системний, цілісний, прогнозований, упорядкований, підзаконний характер;

ґрунтується на можливості застосування державного примусу в рамках, визначених законом;

охоплює своєю захисною дією як всю сферу функціонування суспільної моралі, так і її конкретні прояви й форми відповідно до встановлених законодавством меж державного втручання до зазначеної сфери;

має цільову спрямованість – досягнення високого рівня правової захищеності суспільної моралі від зовнішніх і внутрішніх негативних впливів засобами правового регулювання в широкому сенсі;

ґрунтується на загальноновизначених принципах права та враховує міжнародно-правовий досвід у цій сфері суспільних відносин;

є гнучким механізмом реагування на зовнішні і внутрішні загрози щодо суспільної моралі;

становить невід'ємну складову частину механізму забезпечення духовної та – ширше – національної безпеки України» [4, С. 60].

«У контексті державної охорони від інформаційних загроз суспільству можна розглядати основні напрями державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль: формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури; недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культури насильства, жорстокості, поширення порнографії; впровадження експертної оцінки відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі; підтримка національної культури, мистецтва, кінематографії, книговидання, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової літератури, культури та мистецтва; заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції на всіх національних телерадіокомпаніях; встановлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу суспільній моралі; приєднання до міжнародних договорів з питання захисту суспільної моралі.» [5 , С. 27].

Звісно для цілей нашого дослідження більш значущою є кримінально-правова складова генези динаміки доктрини та законодавства кримінально-правового профілю з питань безпеки суспільної моральності.

Один із фундаторів сучасної теорії кримінальної політики П. Л. Фріс стверджував, що етапи криміналізації повинні визначатися як:

а) вивчення поширеності конкретних діянь і оцінка типовості їх як форми вияву антигромадської поведінки;

б) встановлення динаміки здійснення вказаних діянь з огляду на причини і умови, що їх породжують;

в) визначення заподіюваного такими діяннями матеріального і морального збитку;

г) з'ясування ступеня ефективності заходів боротьби, що застосовувалися, з вказаними діяннями і за допомогою права, і за допомогою інших форм;

ґ) встановлення найтиповіших і небезпечних об'єктивних і суб'єктивних ознак діянь;

д) оцінку можливості правового визначення ознак того або іншого діяння як елементів складу злочину;

е) встановлення загальних особливих ознак суб'єктів діянь;

ж) визначення соціально-психологічних настанов громадян у питаннях оцінки діяння;

з) з'ясування громадської думки різних соціальних груп;

і) визначення можливостей системи кримінальної юстиції в боротьбі з певними діяннями [6].

Аналіз системи кримінальних правопорушень проти суспільної моралі у КК України дає можливість для таких висновків:

Суспільна мораль та порядок охорони моральності є самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, однак відповідні склади кримінальних правопорушень, що посягають на неї, розміщені не лише у Розділі XII Особливої частини КК України, але й в інших розділах кримінального закону.

Безпосередні об'єкти складів кримінальних правопорушень проти моралі, передбачені у Розділі XII Особливої частини КК України, різняться між собою, оскільки посягають на різні сфери (аспекти) моральності як їх родового об'єкта. А саме (Б. Одайник) посягають на суспільні відносини в частині забезпечення:

а) духовного і культурного життя суспільства, його традицій (статті 297, 298, 298-1);

б) мирного співжиття у суспільстві (статті 299, 300);

в) нормального укладу статевого життя (статті 301, 302, 303);

г) нормального розвитку неповнолітніх (ч. 2 ст. 299; ч. 2, ч. 3 ст. 300; ч. 2, ч. 3 ст. 301; ст. 301-1, ст. 301-2, ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 303; ст. 304 КК України).

Предмет кримінального правопорушення, будучи, як правило, факультативною ознакою складів кримінальних правопорушень, у більшості кримінальних правопорушень проти моралі відіграє обов'язкову (кваліфікуючу) роль. Такими виступають речі матеріального світу, в тому числі живі істоти.

У складах кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 299; ч. 2, ч. 3 ст. 300; ч. 2, ч. 3 ст. 301; ст. 301-1, ст. 301-2, ч. 3 ст. 302; ч. 3 ст. 303; ст. 304 КК України, обов'язковою ознакою є потерпілий - неповнолітні чи малолітні особи.

В статтях інших розділів Особливої частини КК України є такі кримінальні правопорушення проти моралі, зокрема, передбачені: ч. 1 ст. 161, ст. ст. 166, 188, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. ст. 323 і 324 КК України.

Критерієм віднесення кримінальних правопорушень до таких, що посягають власне на мораль є те, що ними заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди не суспільним відносинам охорони моральності, учасниками яких є конкретні особи, а відносинам моралі у суспільстві загалом. Досить важливим є саме антропологічний метод дослідження.

Свобода має значний потенціал своєї антропологічної інтерпретації. З одного боку, свободу здатна реалізувати тільки людина, а з іншого боку, свобода ніколи не буває безмежною, в силу чого всі питання її приборкання - це питання буття свободи, буття людини, дослідження яких неминуче призводить до питань права і моралі. Українська державність за роки своєї незалежності вже набула незворотній та нездоланий характер. Досягнення цього ставить наступні достатньо складні завдання нашого розвитку. Одним із таких, мабуть, найбільш складних напрямків, є подальше вдосконалення демократії, розвиток прав і свобод людини, ствердження загальнолюдських та вітчизняних основ моральності в суспільстві, збереження особистої моралі кожною людиною. Але ті значні зміни, які відбуваються у світі у зв'язку з процесами глобалізації, перманентні реформи, які проводяться у нашому суспільстві, уточнення або зміна ідеологічних пріоритетів та цінностей, призводить до певної невизначеності як основ суспільної моральності, так і особистої моралі, що за останні часи дуже часто негативно проявляється в нашому суспільному житті.

Загалом, проведений аналіз дає підстави стверджувати, що практично всі кримінальні правопорушення посягають додатково на суспільні відносини моральності. Однак, відносити кримінальні правопорушення до таких,

що посягають власне на моральність є можливим, якщо ними заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди не суспільним відносинам моральності, учасниками яких є конкретні особи, а відносинам моральності у суспільстві загалом, однієї із їх сфер: духовного і культурного життя суспільства, його традицій; мирного співжиття у суспільстві; нормального укладу статевого життя; нормального розвитку неповнолітніх. Серед таких можна назвати, зокрема, передбачені: ч. 1 ст. 161, ст. ст. 166, 188, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ст. ст. 323 і 324 КК України.

Як слушно зазначив Є.Л. Стрельцов: «Законодавче визнання злочину, це не тільки, так би мовити, «технічна» діяльність уповноваженого органу. Визначення злочинного діяння та встановлення покарання за його вчинення це обов'язок публічної влади, бо саме завдяки цьому влада, забороняючи певне діяння (групу діянь) під страхом покарання, тим самим визначає ті блага (цінності), які є найбільш важливими і саме тому вона ставить їх під кримінально-правову охорону. А коли це так, і ми впевнені, що саме так повинно бути, то, по-перше, під таку охорону повинні бути поставлені реальні цінності (блага) і, по-друге, така охорона, що не менш важливо, сама по собі повинна бути реальною тобто повинна бути викладена на «зрозумілій» мові з урахуванням основних «правил» конструювання правових норм, які встановлені у цій державі» [7].

Кримінальне правопорушення – це кодифікована моральна заборона. Чи замикається конкретна людська діяльність в жорсткі рамки обмежень, заборон чи ні? Які цінності захищає нормативно-правовий акт і чи включені в нього суто людські цінності?

Чи сприяє нормативний текст самоідентифікації особистості? Які почуття, емоції і оцінки може викликати даний текст права? Враховуючи особливості сенсу норм, які регламентують відповідальність за, наприклад, жорстоке поводження з тваринами, у майбутньому потребує з'ясування суспільна думка з приводу існування відповідних кримінальних правопорушень проти моральності. Будь-який законодавчий акт - є конструкція, що містить опис відомих прийомів, процедур юридичної діяльності, правові знання. Тому, антропологічна верифікація правового тексту, також відповідає на питання: а) які нововведення вносить в звичне поведінку людей даний нормативно-правовий акт? б) чи відповідає форма акта, його структура, композиція та зміст тієї ідеї, заради якої цей акт був створений? в) чи адекватні вибрані законодавцем юридичні засоби антропологічним критерієм? г) чи містить текст права зрозуміле людям опис методики нових юридичних діяльностей? д) які обмеження містить правовий текст, наскільки він збалансований щодо міри свободи і заходи несвободи, відповідальності?

Так, наприклад, до числа актів вищої юридичної сили, що безпосередньо «здіяєні» у галузі захисту суспільної моралі, такі закони, як: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, закони України «Про захист суспільної моралі», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про освіту», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства», «Про рекламу», «Про видавничу справу», «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення», «Про кінематографію», «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про охорону дитинства», «Про театри і театральну справу», «Про захист тварин від жорстокого поводження», «Про заборону грального бізнесу», а також Основи законодавства України про культуру: 23 закони, таким чином, віднесені до сфери законів, що врегульовують суспільні

відносини у галузі захисту суспільної моралі. Усі вони потребують відповідної кримінально-правової оцінки з урахуванням антропологічного підходу.

Результатом реалізації такого підходу повинно бути, проте як ми бачимо із характеристик динаміки вітчизняної правотворчості, ще не стало:

утвердження духовності та зміцнення моральності у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури;

захист від негативного впливу продукції, яка поширюється з порушенням законодавства про захист суспільної моралі та несе загрозу фізичному, інтелектуальному та морально-психологічному стану дітей та молоді;

недопущення розповсюдження продукції, організації та проведення видовищних заходів, що можуть негативно впливати на суспільну мораль, фізичний, розумовий чи морально-психологічний розвиток громадян України;

запровадження спеціальних умов обігу продукції еротичного та сексуального характеру, проведення видовищних заходів еротичного характеру;

впровадження експертної оцінки аудіо-, відео-, друкованої продукції, видовищних заходів, інформації та даних на електронних носіях, що завдають шкоди суспільній моралі з метою публічного обговорення цих проблем;

здійснення моніторингу, контролю та аналізу процесів і тенденцій у сфері захисту суспільної моралі;

створення науково-методичної бази у сфері захисту суспільної моралі;

здійснення профілактичних, інформаційно-просвітницьких заходів та пропагандистської діяльності у сфері захисту суспільної моралі;

суспільний діалог, участь громадськості у захисті суспільної моралі, забезпечення моральної складової в освітньо-виховному процесі;

розроблення та прийняття нормативно-правових актів щодо державної політики у сфері захисту суспільної моралі (Державної концепції протидії правопорушенням проти суспільної моралі).

Висновки та пропозиції. Основні завдання антропологічного аналізу законопроектної діяльності пов'язано із: отриманням на основі проведення антропологічного аналізу емпіричних даних про правові умови життя діяль-

ності людини і організацій, що можуть вплинути на сутність регуляції проблеми; визначення «розривів», найбільш гострих проблем, неефективних методів правового регулювання відносин між людьми (суб'єктами права), модель якого міститься у запропонованому тексті; визначення найбільш перспективних методів правової регламентації з точки зору комфортності виконання людьми правових команд.

Відповідно, техніка аналітичної роботи в рамках юридико-антропологічного аналізу моральності пов'язана із визначенням цілей правового регулювання, сфер антропологічного інтересу різних учасників кримінально-правових відносин, статусу учасників, прогнозованого стану суспільства в результаті застосування акту, доступність правової заборони для правопорушника та правозастосувача, обізнаність нею потерпілого; здатність мотивації та профілактичного впливу; коректність і логіка регламентування заборони з точки зору її реалізації громадянами; формування соціально значущих установок; вивчення правової поведінки та дискреційних повноважень учасників правовідносин у процесі правореалізації; забезпечення та непротиворіччя міжнародно визнаним та конституційним соціальним свободам, правам та гарантіям особистості; з'ясування суб'єктивних оцінок кримінально-правової норми з точки зору правозастосовців та інших учасників кримінальних правовідносин.

Одним із загальних критеріїв антропологічного аналізу правового тексту є ступінь створюваних нормами права об'єктивно сприятливих умов виконання людиною вимог юридичних приписів. Суть його (крім уже зазначених вище особливостей) зводиться до з'ясування того, наскільки норми права формують позитивні, позитивні цінності, сприяють правовому характеру діяльності людини. Важливою представляється також проблема того, наскільки правове рішення формує нормальний психологічний і емоційний фон в суспільстві.

Науковою основою для побудови такої системи у галузі захисту суспільної моралі виступає, з нашої точки зору, цілісна, комплексна концепція системи соціального контролю, опрацьована передусім у рамках сучасної наукової парадигми публічної влади та права [8, 9].

ЛІТЕРАТУРА

1. Костицький В. В. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави: монографія Дрогобич : Коло, 2013. 172 с.
2. Припхан І. І. Кримінальна відповідальність за порушення законодавства у сфері захисту суспільної моралі. Гуманізація кримінальної відповідальності та демократизація кримінального судочинства: матеріали Міжнар. науково-практич. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 18-19 листоп. 2016 р.). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права ім. Короля Д. Галицького, 2016. С. 225-228.
3. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Київ, 2016. 481 с.
4. Грицай Т.О. Захист суспільної моралі як функція сучасної держави: теоретико-правові аспекти. Дис... канд. юрид. наук. 12.00.01 / Львів, 2017. С.59-60.
5. Соболев О.І., Южека Р.С. Проблеми криміналізації діянь проти моральності. Морально-етичні засади реформування кримінального законодавства України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 10 квіт. 2015 р.); упоряд. к.ю.н., доц. В.В. Шаблюстий. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. С. 104-107.
6. Цимбалюк В.С. Суспільна мораль як різновид інформаційної безпеки. *Правова інформатика*. 2010. № 1(25). С.25-27.
7. Стрельцов Є. Л. Складні процеси реформування кримінального права України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 15. С. 82-90.
8. Новак-Каляєва Л. М. Права людини у державному управлінні: теоретико-методологічний аспект : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2013. 395 с.
9. Радченко О. В. Гуманітарна парадигма як теоретико-методологічна модель демократичного врядування. *Ефективність державного управління. Збірник наукових праць ЛРІДУ НАДУ*. Львів, 2011. № 2 С. 35-40.